

„Wychowanie w Rodzinie” t. XVIII (2/2018)

nadesłany: 30.09.2018 r. – przyjęty: 17.11.2018 r.

Anna WOJNARSKA*

Rodzinne czynniki ryzyka nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży

Family risk factors of social maladjustment in children and young persons

Streszczenie

Cel: Celem artykułu jest dokonanie przeglądu rodzinnych czynników ryzyka nieprzystosowania społecznego, które mają charakter złożony i dynamiczny i dlatego powinny być analizowane w ujęciu ekologicznym (systemowym).

Metody: Artykuł ma charakter przeglądu teoretycznego w oparciu o literaturę polską i światową.

Wyniki: W mikrosystemie rodzinnym do czynników tych należą zaburzenia w kształtowaniu przywiązania, nieprawidłowe postawy i metody wychowawcze, niestabilna struktura rodziny oraz zjawiska patologiczne, takie jak: alkoholizm, przestępczość, niski status socjoekonomiczny. W mezosystemie czynnikami zagrożenia są słabe relacje rodziny z osobami i instytucjami mogącymi wspierać ją w kryzysie, natomiast w egzosystemie ważną rolę odgrywa środowisko lokalne, miejsce pracy, pomoc socjalna. W makrosystemie duże znaczenie w genezie nieprzystosowania mają rozwiązania prawne, poziom gospodarczy społeczeństwa, polityka społeczna i zmiany obyczajowe.

* e-mail: wojnarska@poczta.umcs.lublin.pl

Zakład Pedagogiki Resocjalizacyjnej, Instytut Pedagogiki, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, ul. Narutowicza 12, 20-004 Lublin, Polska.
ORCID: 0000-0003-4096-8940.

Wnioski: Analiza rodzinnych czynników ryzyka powinna być zatem interakcyjna i oparta na modelach korelacyjno-regresyjnych, uwzględniających modyfikującą rolę predyspozycji osobowych dzieci i młodzieży.

Słowa kluczowe: system rodziny, patologie rodzinne, przywiązanie, wsparcie rodziny, czynniki ryzyka nieprzystosowania społecznego.

Abstract

Aim: The aim of the paper is the review of family risk factors which are complex and dynamic, therefore they should be analysed in the ecological (systematic) approach.

Methods: The paper is a theoretical review on the basis of Polish and international literature.

Results: In the family microsystem there are several risk factors such as disturbance in forming attachment, incorrect parental attitudes and methods of upbringing, an unstable family structure and pathological phenomena such as: alcoholism, delinquency, low socioeconomic status. In the mesosystem risk factors include weak family relationships with persons and institutions which could support the family in a crisis, whereas in the exosystem the key factors are: local environment, place of work, social assistance. In the macrosystem law, the economic level of society, social politics and changes in morals have considerable importance in maladjustment.

Conclusions: The analysis of the family's risk factors should be interactive and based on correlation and regression models including the modifying role of personal predispositions of children and youth.

Keywords: family system, pathology of family, attachment, support for family, risk factors of social maladjustment.

Wstęp – Pojęcie czynników ryzyka

Poszukiwanie czynników odpowiedzialnych za występowanie symptomów nieprzystosowania społecznego jest obecne w badaniach resocjalizacyjnych od wielu dekad. Pomimo tego, że obiektem eksploracji są różne grupy (nieletni, młodociani przestępcy, przestępcy) a podstawą badań są różne ujęcia teoretyczne (psychologiczne, pedagogiczne, biologiczne, socjologiczne, prawne) i metodologiczne (badania ilościowe, jakościowe) wiele z tych zmiennych się powtarza¹. Na pierwszym miejscu znajdują się zmienne związane z predyspozycjami osobowymi oraz szeroko pojętym kontekstem społecznym, a w szczególności ze środowiskiem rodzinnym.

¹ E. Kiliszek, *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21.

Czynniki ryzyka są to cechy, warunki, sytuacje, które sprzyjają powstawaniu zachowań nieprzystosowanych, natomiast czynniki chroniące są to wszystkie te zmienne, które obniżają prawdopodobieństwo wystąpienia takich zachowań. Powstało wiele list takich czynników, które mają służyć ocenie stopnia zaburzeń socjalizacji, możliwości resocjalizacji osób nieprzystosowanych a także podejmowaniu działań profilaktycznych i prewencyjnych dotyczących wystąpienia lub recydywy przejawów nieprzystosowania (Hawkins i in., 1992)². Różnorodność uwzględnionych zmiennych wynika z różnych podejść teoretycznych badaczy. Koncepcje te koncentrują się wokół następujących ujęć:

- **B i o l o g i c z n e g o** – uwzględniającego cechy wyróżniające przestępców m.in. właściwości antropologiczne, genetyczne, neurofizjologiczne;
- **S o c j o l o g i c z n e g o** – analizującego warunki społeczne odpowiedzialne za zachowania przestępcze, w szczególności interakcje jednostki z szerszą strukturą społeczną;
- **P s y c h o l o g i c z n e g o** – analizującego cechy osobowości przestępców w celu poszukiwania cech typowych dla osobowości przestępczej³;
- **P r a w n e g o** – koncentrującego się na współwystępowaniu niekorzystnych cech osobowych i czynników zagrażających w środowisku społecznym.

Współcześnie próbą pogodzenia wielorakości tych koncepcji jest podejście wieloczynnikowe, interakcyjne, zakładające, że pojawienie się zaburzeń jest funkcją jednoczesnego zadziałania wielu zmiennych⁴. Różne podejścia teoretyczne mają także swoje konsekwencje w metodologii badań. Ujęcie klasyczne uznaje, że zagrożenie związane jest z cechami osoby, a zatem badanie czynników ryzyka ma charakter kliniczny i nieustrukturyzowany. Obecnie preferowane jest podejście dynamiczne, mające na celu określenie natury i stopnia ryzyka wystąpienia pewnych zachowań u osoby o określonych cechach w przewidywalnych warunkach i kontekście.

Złożoność oddziaływań czynników ryzyka dodatkowo komplikuje charakterystyka ich wpływu, który jest modyfikowany przez sytuację i okoliczności (kontekstualność), czas działania (aspekt temporalny), moment wystąpienia, wiek osoby podlegającej takim czynnikom (dynamika) oraz ich siłę (nasilenie)⁵.

² Cyt. za: J.K. Gierowski, *Czynniki ryzyka i opiniowanie przemocy u adolescentów*, „Farmakoterapia w Psychiatrii i Neurologii” 2005, nr 2; B. Hołyst, *Skala Progностyczna do oceny ryzyka podjęcia zachowań przestępczych – indywidualna predykcja kryminologiczna*, „Probacja” 2013, nr 1; M. Jędrzejko, M. Janusz, M. Walancik, *Zachowania ryzykowne i uzależnienia. Zjawisko i uzależnienia*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej, Mazowieckie Centrum Profilaktyki Uzależnień, Warszawa – Dąbrowa Górnicza 2013; I. Niewiadomska, P. Stanisławczyk, *Narkotyki. Uzależnienia fakty i mity*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2004; J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, CMPPP, Warszawa 2000.

³ J.K. Gierowski, *Czynniki ryzyka...*, dz. cyt.

⁴ K. Okulicz-Kozaryn, K. Bobrowski, *Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniem problemowym*, „Alkoholizm i Narkomania” 2008, nr 2(21).

⁵ J.K. Gierowski, *Czynniki ryzyka...*, dz. cyt.

Wyniki badań poświęcone wpływom zmiennych związanych z funkcjonowaniem rodziny na wystąpienie i nasilenie objawów nieprzystosowania u dzieci są liczne, ale jednocześnie niejednoznaczne i nie zawsze spójne. Dokonując przeglądu badań na ten temat w niniejszym opracowaniu oparto się na koncepcji psychologii ekologicznej Urie Bronfenbrennera, pozwalającej dostrzec złożoność powiązań pomiędzy systemem rodzinnym (mikrosystemem) a pozostałymi systemami (mezosystemem, egzosystemem, makrosystemem).

Koncepcja systemów ekologicznych sformułowana przez Bronfenbrennera⁶ (1986, 1989) integruje założenia koncepcji poznawczo-rozwojowych, etologicznych i teorii społecznego uczenia się podkreślając fakt, że rozwój dziecka jest rezultatem złożonych transakcji pomiędzy predyspozycjami tegoż dziecka a oddziaływaniami systemów. Mikrosystem, czyli najbliższe otoczenie dziecka, stanowi rodzina, szkoła oraz społeczności, w skład których rodzina jest uwikłana, czyli sąsiedzi, środowisko rówieśników, grupa wyznaniowa. Mezosystem odnosi się do relacji zachodzących między elementami mikrosystemu. Egzosystem to czynniki społeczne, mające wpływ na dziecko pośrednio poprzez politykę władz lokalnych, organizację przestrzeni publicznej, udogodnienia w sprawowaniu opieki nad dzieckiem. Na makrosystem składają się czynniki kulturowe, obyczajowość i polityka państwa w zakresie regulacji życia rodzinnego, a także stosunku do przejawów patologii społecznych⁷. Prawidłowe funkcjonowanie systemów polega na zapewnieniu równowagi wewnątrz systemu oraz pomiędzy systemami.

Czynniki zagrożenia w mikrosystemie rodzinnym

Niewątpliwie najwięcej rozważań w analizowanym obszarze zostało poświęconych mikrosystemowi rodzinnemu, czyli relacjom rodzinnym i ich roli w procesie socjalizacji dzieci. Biorąc pod uwagę perspektywę czasową i rozwojową należy zwrócić uwagę na zaburzenia w tworzeniu przywiązania, czyli pierwszego i najsilniejszego wzorca relacji społecznych uwarunkowanego nawiązaniem satysfakcjonującego kontaktu z osobą dorosłą. Mechanizm ten wyjaśnia teoria przywiązania Rene Zazzo⁸, która zwraca uwagę na złożoną natywistyczno-empiryczną genezę więzi społecznej. Kontynuatorzy jego poglądów w licznych eksperymentach udowodnili, że bliski stały kontakt małego dziecka z kochającym rodzicem decyduje o zaspokojeniu potrzeb miłości, bezpieczeństwa i bliskości a pośrednio wpływa na rozwój psychomotoryczny, szczególnie rozwój mowy i prawidłowych interakcji społecznych. Konsekwencje bliskie i odległe tzw. „choroby sieroczej” powodują, że dziecko zamyka się w swoim

⁶ Cyt. za: R. Vasta, M.M. Haith, S.A. Miller, *Psychologia dziecka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995.

⁷ Tamże, s. 72–75.

⁸ R. Zazzo, *Przywiązanie – ujęcie interdyscyplinarne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1978.

świecie, jest nieufne i wrogie wobec innych ludzi i często także w wieku dojrzałym nie jest w stanie zbudować satysfakcjonujących relacji⁹. Warto nadmienić, że koncepcja ta, choć opracowana już dość dawno, współcześnie jest bardzo popularna w praktyce terapeutycznej zaburzeń przystosowania. W przypadku osób nieprzystosowanych społecznie doświadczenia wczesnego dzieciństwa są najczęściej traumatyczne, a negatywne interakcje z rodzicami stanowią czynnik ryzyka dla wystąpienia zaburzeń postraumatycznych¹⁰. Rodzice izolujący się od dziecka lub wręcz odrzucający dziecko nie stwarzają możliwości zbudowania pierwszych zdrowych relacji. Powodem takich postaw jest koncentracja rodziców na zachowaniach nałogowych, niedojrzałość emocjonalna, niewydolność wychowawcza, zachowania agresywne i przemoc wobec dziecka. Ból odrzucenia powoduje, zdaniem Daniela Golemana¹¹ depresję społeczną, a konsekwencje traumy są obserwowalne w rozwoju emocjonalno-społecznym i poznawczym w ciągu całego życia.

W świetle koncepcji Johna Bowlby'ego¹² przestępcy nie potrafią nawiązać bliskich intymnych relacji z innymi w życiu dorosłym, co wynika z lękowego stylu przywiązania. David Farrington i J. David Hawkins¹³ (1991) podkreślali, że wydarzenia traumatyczne w życiu dzieci do 8 lat mają największe znaczenie w genezie przestępczości. Adrian Raine, Patricia Brannan i Sarnoff A. Mednick¹⁴ (1997) również wiązali występowanie zachowań przestępczych w życiu dorosłych z brakiem ufnego przywiązania. Althea Horner¹⁵ (1991) podkreśliła, że czynnik ten decyduje również o rozwoju empatii i samokontroli dzieci i o tym, czy będą one traktowały innych ludzi podmiotowo czy przedmiotowo. Frank J. Elgar i in.¹⁶ stwierdzili istotne zależności pomiędzy lękowym stylem przywiązania a zaburzeniami zachowania, uzależnieniami i złym funkcjonowaniem w rodzinie, przy czym były one bardziej widoczne u nieletnich z miast. Odrzucenie ze strony matki i/lub brak ojca podnoszą prawdopodobieństwo zachowań agresywnych i przestępczych nieletnich¹⁷. Lesław Pytką zauważył, iż:

⁹ M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa, *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1996.

¹⁰ P.J. Amatya, D.H. Barzman, *The Missing Link between Juvenile Delinquency and Pediatric Posttraumatic Stress Disorder: An Attachment Theory Lens*, „International Scholarly Research Network” 2012, t. 2012, Article ID 134541, 6 pages.

¹¹ D. Goleman, *Psychologia społeczna*, Media Rodzina, Poznań 2007.

¹² R. Vasta, M.M. Haith, S.A. Miller, *Psychologia dziecka...*, dz. cyt.

¹³ Cyt. za: Katz R., *Buliding the Foundation for a Side – by Side Explanatory Model: A General Theory of Crime, The Age – Graded Life Course Theory, and Attachment Theory*. „Western Criminology Review” 1999, por. źródło: <http://www.westerncriminology.org> [dostęp: 19.02.2016].

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ F.J. Elgar, J. Knight, G.J. Worrall, G. Sherman, *Attachment Characteristics and Behavioural Problems in Rural and Urban Juvenile Delinquents*, „Child Psychiatry and Human Development” 2003, t. 36(1).

¹⁷ S.C. Henggeler, E. McKee, Ch.M. Bourduin, *Is there a Link Between Maternal Neglect and Adolescent Delinquency?*, „Journal of Clinical Psychology” 1998, t. 18, nr 3; J. Shears, J. Robin-

„[...] frustracja potrzeby zależności i miłości we wczesnym okresie życia przejawiająca się brakiem serdecznej opieki ze strony jednego lub obojga rodziców stanowi stale działający czynnik pobudzający dziecko do wrogości i agresji. Rozerwanie tej pierwotnej więzi wpływa na przebieg socjalizacji dziecka i wszelkie późniejsze niedostatki”¹⁸.

Zdaniem Kazimierza Pospiszyla i Ewy Żabczyńskiej¹⁹ doświadczenie odrzucenia we wczesnym dzieciństwie sprzyja kształtowaniu się zachowań niezso-
cjalizowanych, agresywnych w przeciwieństwie do zaniedbania, które najczę-
ściej prowadzi do przestępczości zsocjalizowanej.

W analizie złożonych zależności zmiennych psychospołecznych w rodzinie można się posłużyć koncepcją s y s t e m ó w r o d z i n n y c h Davida Fielda²⁰, wyodrębniającą pięć modeli rodziny: rodzinę prawidłową (związków), władzy, chaotyczną, opiekuńczą i nadmiernie uzależnioną. Teoria ta pozwala także do-
konać klasyfikacji w zakresie postaw rodzicielskich, metod wychowawczych i więzi emocjonalnych dzięki uwzględnieniu w charakterystyce trzech wymia-
rów: komunikacji, spójności i adaptacyjności. Tylko rodzina związków gwa-
rantuje dzieciom prawidłowy rozwój autonomii i tożsamości dzięki zaspokoje-
niu potrzeb, jasnym i przejrzystym regułom, pozytywnym i silnym, ale jedno-
cześnie elastycznym więzom, poszanowaniu godności i niezależności dziecka. Pozostałe systemy charakteryzują się niekorzystną konfiguracją postaw, metod i więzi oraz posiadają znamiona przemocy. Najbardziej jest to widoczne w ro-
dzinie władzy opartej na wymuszaniu posłuszeństwa, także na bazie przemocy
psychicznej i fizycznej, jednostronnej komunikacji niepartnerskiej, słabych wię-
ziach i małej adaptacyjności. Rodzina opiekuńcza wprawdzie nie przejawia jaw-
nych form przemocowych zachowań wobec dziecka, ale można uznać, że nad-
mierne ingerowanie w życie dziecka, wyřeczanie go i budowanie więzi pozba-
wionych zdrowego dystansu uniemożliwia dziecku usamodzielnienie. Podobne
metody wiązania dziecka z rodzicem pojawiają się w rodzinie uwikłanej (nad-
miernie uzależnionej), jednak są one oparte bardziej na wrogiej kontroli funk-
cjonowania dzieci przez rodziców, podczas gdy w rodzinie opiekuńczej jest to
kontrola podyktowana miłością. Częstą strategią stosowaną w takiej rodzinie jest
szantaż emocjonalny, który utrudnia dzieciom rozpoczęcie samodzielnego życia.
Rodzina chaotyczna we wszystkich trzech wymiarach prezentuje daleko idącą
niekonsekwencję, co powoduje poczucie zagrożenia u dzieci i trudności w re-

son, R. Emde, *Fathering Relationships and Their associations with Juvenile Delinquency*, „In-
fant Mental Health Journal” 2002, t. 23(1–2).

¹⁸ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2000, s. 95.

¹⁹ K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Wydawnictwo
PWN, Warszawa 1986 (1981).

²⁰ D. Field, *Osobowość rodzinna*, OW Logos, Warszawa 1996.

spektowaniu norm życia społecznego²¹. Warto podkreślić, że prezentowane nieprawidłowe systemy nie są wcale przypisane do tzw. rodzin patologicznych. Konsekwencje nieprawidłowych oddziaływań wychowawczych są obserwowalne w zachowaniach młodzieży, a także w życiu dorosłych w zakresie relacji społecznych, zdrowia psychicznego i możliwości zdrowej samorealizacji. Mieczysław Radochoński²² zwraca uwagę na związki określonych systemów rodzinnych z kształtowaniem się pewnych typów specyficznych zaburzeń osobowości. Rodzina władzy sprzyja ukształtowaniu się osobowości antyspołecznej, dysocjalnej, rodzina nadopiekuńcza – osobowości narcystycznej, zależnej, rodzina chaotyczna – osobowości histrionicznej, borderline lub osobowości izolującej się (schizotypowej, schizotypicznej, paranoicznej), natomiast rodzina uwikłana sprzyja ukształtowaniu się cech osobowości lękowych (lękowej, zależnej, obsesyjno-kompulsywnej). Wspólną ich cechą są zaburzenia obserwowalne w funkcjonowaniu osobistym, społecznym i zawodowym oraz często poczucie subiektywnego dyskomfortu i cierpienia, przy jednocześnie słabym rozpoznaniu przyczyn tego stanu rzeczy.

We wszystkich typach nieprawidłowych systemów rodzinnych jednym z głównych problemów jest zaburzona k o m u n i k a c j a, która ma duże znaczenie dla poprawy spójności rodziny, doskonalenia zdolności rodziców do wspierania dzieci, udzielania im wskazówek i porad, umiejętnego kontrolowania ich, budowania zaufania i pomocy w rozwiązywaniu problemów. Zaburzenia komunikacji zakłócają prawidłowe funkcjonowanie rodziny, co ujawnia się w komplikowaniu się relacji, osłabieniu więzi emocjonalnych, powoduje brak poczucia stabilizacji, jasności celów. Niezrozumiałe zakazy, nakazy mogą prowadzić do ucieczek z domu, wagarowania, kradzieży, picia alkoholu, zażywania środków odurzających, wandalizmu, agresji wobec innych itp. Konflikty są przyczyną wielu zaburzeń w rodzinie, a sposób ich rozwiązania zależy wyłącznie od członków rodziny oraz ich podejścia do zaistniałego problemu. Niestety, często członkowie rodziny stosują sprzeczne komunikaty, co eskaluje napięcia, rozdrażnienia, poczucie bezsilności (nie wiadomo, na który przekaz reagować – słowny czy bezsłowny). „Kierunek, do którego dążą partnerzy konfliktu, jest mglisty, a konkretność wyników trudna do uchwycenia”²³. Komunikacja w rodzinie i umiejętność rozwiązywania problemów jest uznawana za moderator przemocy w sytuacjach stresowych²⁴.

²¹ M. Komorowska-Pudło, *Wychowanie w Rodzinie czy przemoc? Przejawy toksycznej pedagogiki rodzinnej i jej skutki w aspekcie typów rodziny D. Fielda*, „Kwartalnik Naukowy” 2013, nr 4(16); M. Ryś, *Systemy rodzinne. Metody badania struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, CMPPP, Warszawa 2000.

²² M. Radochoński, *Wybrane zagadnienia psychopatologii w ujęciu systemowej koncepcji rodziny*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 1998, t. 10.

²³ M. Ryś, *Konflikty w rodzinie*, CMPPP, Warszawa 1998, s. 21.

²⁴ A. Wojnarska, *Efektywna komunikacja w zapobieganiu przemocy*, [w:] E. Borys, J. Frankowiak, L. Wilian-Horla (red.), *Psychopedagogiczne konteksty przeciwdziałania przemocy w rodzinie*,

Daniel Reichertz, Harry Frankel²⁵, porównując rodziny dzieci z różnymi problemami i bez występowania problemów stwierdzili, że te ostatnie charakteryzują się większą otwartością i ekspresywnością. Travis Hirschi²⁶ (1969) zauważył, że w miarę wzrostu intymności w komunikacji rodzinnej zmniejsza się skłonność do zachowań przestępczych. Clark i Shields²⁷ stwierdzili, że otwarta komunikacja wiąże się z mniej groźnymi formami przestępstw. Kath Ellerman²⁸ zwróciła uwagę na znaczenie zdolności komunikacyjnych w procesie resocjalizacji. Efektywne komunikowanie się decyduje o poprawie relacji nieletnich z otoczeniem oraz pozwala na lepsze zrozumienie oczekiwań społecznych. W badaniach Radochońskiego²⁹, zgodnie z oczekiwaniami, recydywiści i to zarówno kobiety, jak i mężczyźni oceniali komunikację w swoich rodzinach jako mało otwartą, co, zdaniem autora, powoduje również gorsze funkcjonowanie tych rodzin w pozostałych wymiarach.

Kolejną grupę czynników związanych z rodziną ryzyka stanowią takie zmienne, jak przemoc, alkoholizm i przestępczość, charakteryzujące rodziny dysfunkcyjne, czyli patologiczne. Mechanizmem leżącym u podstaw kształtowania się zachowań problemowych u dzieci pochodzących z tych rodzin jest strategia społecznego uczenia się w ujęciu Alberta Bandury³⁰. Rodzice będący pierwszymi i najważniejszymi dla dziecka modelami przekazują zaburzone wzorce zachowań, a jeśli towarzyszy temu wyraźna gratyfikacja, to jest to najbardziej skuteczny sposób utrwalania tych zachowań. Warto tu nadmienić, że ważną rolę w procesie nabywania wzorców społecznych zachowań odgrywa również rodzeństwo, szczególnie starsze.

Przemoc jest intencjonalnym aktem motywowanym złością lub chęcią zemsty, przejawiającym się w fizycznym, seksualnym i/lub emocjonalnym krzywdzeniu, odrzuceniu lub innych formach złego traktowania, które wpływają na zdrowy rozwój psychiczny, emocjonalny i fizyczny jednostki³¹. Przemoc fizyczna jest stosunkowo łatwa do zdiagnozowania, ponieważ pozostawia, jako konsekwencję, konkretne ślady na ciele dziecka. O wiele trudniej jest zdiagnozować przemoc emocjonalną, która przejawia się w postaci odtrącania, zastraszania, izolowania, wyzyskiwania, niedostępności emocjonalnej rodzica i zanie-

„Prace Naukowe Centrum Badań Społecznych UWM”, z. 3: „Konteksty Przemocy”, Olsztyn 2017.

²⁵ D. Reichertz, H. Frankel, *Family environments and problematic adolescents. Toward an empirically based typology*, „Community Alternatives” 1990, nr 2.

²⁶ Cyt. za: R.D. Clark, G. Shields, *Family communication and delinquency*, „Adolescence” 1997, t. 32, nr 125.

²⁷ Tamże.

²⁸ K. Ellerman, *Communication Leeds of adolescent offenders*, „Youth Studies Australia” 1994, t. 13, nr 4.

²⁹ M. Radochoński, *Osobowość antyspołeczna*, Wydawnictwo WSP Rzeszów, Rzeszów 2000.

³⁰ A. Bandura, *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

³¹ A. Abbasi, S.D. Aslinia, *Family violence, Trauma and Social Learning Theory*, „Journal of Professional Counselling, Practice, Theory and Research” 2010, nr 1(22), s. 17.

dbywania³². Negatywne uwagi rodziców są internalizowane przez dziecko, zniekształcając jego obraz samego siebie jako osoby wartościowej i sprzyjają tworzeniu się samorealizujących się negatywnych oczekiwań. Ponadto, taki sposób komunikowania modeluje u dzieci preferowanie w przyszłości strategii agresywnych i przemocy w relacjach z ludźmi. Krzywdzenie emocjonalne jest pojęciem wieloznacznym i zdeterminowanym kontekstem społecznym, kulturowym i czasowym, zarówno w aspekcie indywidualnym, jak i historycznym.

Przemoc w rodzinie ma bardzo brzemiennie konsekwencje w zakresie rozwoju osobowego (niska samoocena, poczucie kontroli zewnętrznej), zdrowia psychicznego (depresje, próby samobójcze, okaleczenia, uzależnienia) oraz rozwoju emocjonalno-społecznego (agresja, zaburzenia zachowania, przestępczość)³³.

Alkoholizm w rodzinie, często sprzężony z przemocą, jest jednym z istotnych czynników, który prowadzi do dysfunkcji rodziny i nie służy prawidłowemu rozwojowi moralnemu dzieci. Członkowie rodziny skoncentrowani są na problemach alkoholika do tego stopnia, iż zapominają o swoich potrzebach, poddając się mechanizmowi współzależnienia „alkoholowego”. Alkoholizm dotyczy szczególnie dzieci, które przyjmują specyficzne i zaburzone role. Dorosłym dzieciom alkoholików ciężko nawiązać bliższe relacje z drugą osobą, ponieważ pierwszy, a zarazem najważniejszy związek uczuciowy nauczył ich, że ludzie, których kochają, mogą ich zranić i zachowywać się w sposób zupełnie nieprzewidywalny³⁴.

Przestępczość w rodzinie jest najsilniejszym predyktorem zachowań niedostosowanych dzieci i młodzieży i to niezależnie od innych warunków rodzinnych. Łamanie prawa przez rodzica lub rodzeństwo jest powiązane na zasadzie sprzężenia zwrotnego z agresją i/lub przemocą, uzależnieniami, brakiem pracy i biedą. Zwraca się uwagę, że konsekwencją osadzenia rodzica jest często długotrwały brak kontaktu z dzieckiem, co utrudnia tworzenie jakichkolwiek relacji, natomiast wizyty dziecka w więzieniu są dla niego traumatyczne. Ponadto, osamotniona rodzina boryka się z takimi problemami, jak: stygmatyzacja społeczna i wykluczenie oraz znaczące obniżenie jakości życia ze względu na brak dochodów nieobecnego rodzica. Skutki takiego doświadczenia mają charakter bezpośredni w postaci zaburzeń emocjonalno-społecznych (depresja, nadpobudliwość, agresja, regresja, wycofanie, zaburzenia jedzenia, snu, ucieczki itd.) oraz odległy w czasie obserwowalny u młodzieży i dorosłych jako zachowania antyspołeczne i przestępczość³⁵.

³² D. Iwaniec, *Emocjonalne krzywdzenie dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2012, nr 2(49).

³³ I. Ibade, J. Jaureguizar, P.M. Bentler, *Risk Factors for Child-to-Parent Violence*, „Journal of Family Violence” 2013, nr 28.

³⁴ Z. Gaś, *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.

³⁵ L. Aaron, D.H. Dallaire, *Parental Incarceration and Multiple Risk Experiences: Effects on Family Dynamics and Children Delinquency*, „Journal of Youth Adolescence” 2010, nr 39; L. Contreas, V. Molina, M. Cano, *In search of psychosocial variables linked to the recidivism in*

Wpływ zmiennej struktury rodziny na funkcjonowanie emocjonalno-społeczne jest niejednoznaczny. Najczęściej stwierdza się, że rodziny niepełne nie są w stanie skutecznie realizować swoich funkcji, co znajduje odzwierciedlenie w zaniedbywaniu rozwoju dzieci i sprzyja agresji w relacjach dziecko – rodzice³⁶. Znaczenie wpływu rozbitej rodziny jest modyfikowane przez wiele innych czynników, takich jak: atmosfera domowa przed rozwodem, utrzymywanie kontaktów z dziećmi po rozstaniu, postawy wychowawcze matki i preferowany przez nią sposób wychowania, sytuację materialną po rozwodzie, wiek dziecka, w którym nastąpił rozwód, możliwości samorealizacji matki i system preferowanych przez nią wartości³⁷. Najgorsza wychowawczo sytuacja występuje w rodzinach, w których rozbięcie rodziny poprzedzone jest konfliktami na podłożu głębokich antagonizmów między rodzicami. Atmosfera wychowawcza w takiej rodzinie wpływa niekorzystnie na psychikę dziecka, może być przyczyną zaburzeń w zachowaniu (agresji, wagarów ucieczek z domu itp.) oraz zaburzeń psychicznych³⁸. W analizie struktury rodziny nie można pominąć liczby osób w rodzinie, a szczególnie dzieci. Rodziny patologiczne to często rodziny, w których zmieniają się relacje partnerskie czemu towarzyszy pojawianie się kolejnych dzieci mających innych ojców, natomiast dzieci z poprzednich związków są odsuwane na dalszy plan. Taka „patchworkowa” patologiczna rodzina charakteryzuje się niestabilnością struktury, a zmieniający się partnerzy matki to często mężczyźni uzależnieni, agresywni, o kryminalnej przeszłości.

Analizowanie pojedynczych rodzinnych czynników ryzyka nieprzystosowania jest zawodne, ponieważ ich wpływ jest interakcyjny i dynamiczny. Dodatkowo, efekty wystąpienia takich czynników są modyfikowane i moderowane przez zmienne osobowościowe rodziców i dzieci, takie jak: akceptowanie przemocy, skłonność do ryzyka, brak kontroli złości, niski poziom empatii i brak wyrzutów sumienia, ADHD, brak motywacji do zmiany, zaburzenia afektywne (depresja, niestabilność emocjonalna)³⁹. Ponadto, zgodnie z koncepcją systemową Bronfenbrennera, rodzina jako system jest uwikłana w złożone zależności z pozostałymi systemami.

young offenders, „The European Journal of Psychology Applied to Legal Context” 2011, nr 1(3); J. Murray, D.P. Farrington, *Parental Imprisonment: Effects on Boys' antisocial behaviour and delinquency through the life course*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 2005, nr 46(12), s. 1269–1278.

³⁶ L. Contreas, V. Molina, M. Cano, *In search of psychosocial...*, dz. cyt.; Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2003.

³⁷ J. Murray, D.P. Farrington, *Parental Imprisonment...*, dz. cyt.

³⁸ M. Ryś, *Konflikty w rodzinie...*, dz. cyt.

³⁹ L. van Domburgh, Th. Doreleijers, Ch. Geluk, R. Vermeiren, *Correlates of self-reported offending in children with a first police contact from distinct socio-demographic and ethnic groups*, „Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health” 2011, nr 5(22).

Czynniki ryzyka w mezosystemie

Mezosystem odzwierciedla zależności między mikrosystemami, co znacznie rzadziej było przedmiotem badań psychologicznych i pedagogicznych. Czynniki ryzyka w tym obszarze są słabe relacje środowiska rodzinnego z najbliższym otoczeniem, manifestujące się wykluczeniem społecznym i nieumiejętnością korzystania ze wsparcia społecznego. Rodziny problemowe, w których występują symptomy patologii społecznych to często rodziny izolowane przez najbliższe otoczenie, ale także rodziny celowo izolujące się w celu ukrycia własnych problemów. Z tego względu w sytuacjach kryzysowych nie korzystają one z pomocy i wsparcia sąsiadów, dalszej rodziny, przyjaciół, a także pomocy specjalistów. Wynika to z niewiedzy dotyczącej możliwości korzystania z pomocy społecznej, opieki lekarskiej i psychologicznej, form aktywizacji zawodowej, ale także często z nieumiejętności lub niemożliwości korzystania ze wsparcia informacyjnego, emocjonalnego i materialnego⁴⁰.

W przypadku problemów w funkcjonowaniu dziecka rodzice nie nawiązują współpracy z nauczycielami, psychologami, pracownikami socjalnymi, lekarzami w celu usunięcia przyczyny i złagodzenia objawów. Dzieci zagrożone ryzykiem nieprzystosowania społecznego mają problemy w nauce, wynikające z zaburzeń rozwojowych, powtarzają klasy, wagarują, rzucają szkołę i z trudem kończą edukację na poziomie ponadpodstawowym. W środowisku szkolnym realizowane są cele dydaktyczne oraz wychowawcze, które wymagają zaangażowania rodziny, natomiast brak motywacji rodziców do współpracy i ich wyraźny negatywizm wobec zaleceń wychowawców, uniemożliwiają wdrożenie dziecka do roli ucznia. Pomimo opracowania specjalnych procedur szkolnych, dotyczących działań stosowanych w przypadku agresji i przemocy uczniów, a także podejrzania przemocy domowej, w praktyce nadal często nauczyciele czują się bezradni i nieskuteczni⁴¹.

Czynnikiem ryzyka w obszarze mezosystemu jest także specyfika środowiska lokalnego i sąsiedzkiego. Rodziny problemowe, w których istnieją takie zjawiska, jak: uzależnienia, przemoc, bezrobocie i bieda mieszkają w dzielnicach i domach wśród podobnych rodzin. W ten sposób zagrożenie nieprzystosowaniem społecznym jest intensyfikowane poprzez dostępność negatywnych

⁴⁰ M. LeBlanck M., Sh. Self-Brown, D. Shepard, M.L. Kelley, *Buffering the effects of violence: communication and problem solving skills as protective factors for adolescent exposed to violence*, „Journal of Community Psychology” 2011, nr 3(39).

⁴¹ D. Nowakowska-Bartłomiejczyk, J. Rusinkiewicz, *Szkolna diagnoza i skuteczne działania na rzecz dzieci doświadczających przemocy w rodzinie*, [w:] A. Lewicka-Zelent (red.), *Przemoc rodzinna. Aspekty psychologiczne, pedagogiczne i prawne*, Diffin, Warszawa 2017.

wzorców zachowań społecznych w najbliższym otoczeniu i kontakt z podkulturami dewiacyjnymi.

Czynniki ryzyka w egzosystemie

Środowisko lokalne stanowi ważny składnik również egzosystemu ze względu na politykę administracyjną i kulturalną. Miejsce zamieszkania charakteryzujące się niską estetyką i użytecznością sprzyja pojawianiu się zjawisk dewiacyjnych wśród społeczności. Goleman⁴² zwraca uwagę, że budowanie więzi społecznych jest sposobem na przełamywanie negatywnych uprzedzeń i zapobieganie aktom agresji. Służą temu takie inicjatywy, jak wspólne aranżowanie przestrzeni i decydowanie o wprowadzaniu udogodnień (projekty obywatelskie), akcje: „Poznajmy swoich sąsiadów”, festyny i zabawy, akcje klubów osiedlowych i gminnych, tworzenie miejsc sprzyjających rekreacji i spotkaniom towarzyskim. Działania takie przełamują anonimowość i integrują, co także zwiększa zakres społecznego wsparcia dla rodzin problemowych. Leonard Contreas i in.⁴³ stwierdzili, że deprywacyjny charakter sąsiedztwa takiej rodziny jest dość silnym predyktorem przestępczości młodocianych.

Ważną rolę w procesie integrowania rodziny z najbliższym środowiskiem pełnić mogą także zakłady pracy rodziców. Organizacja czasu wolnego pracowników, elastyczny czas pracy matek wychowujących samotnie dzieci, zapewnienie dostępu do usług medycznych, psychologicznych i prawnych, nie tylko wspomaga funkcjonowanie rodziny, ale także podnosi wydajność pracy. Ważna jest zmiana filozofii pracy z podejścia wyłącznie ekonomicznego na podejście humanistyczne, akcentujące wartość człowieka w produkcji dóbr i usług. Niestety, rodziny obciążone wysokim ryzykiem nieprzystosowania społecznego dzieci to często rodziny osób bezrobotnych, dla których głównym źródłem dochodu są zasiłki i/lub renty.

Wsparcie rodziny może odbywać się również poprzez ułatwianie jej dostępu do pomocy socjalnej, która przybiera formę wsparcia psychologicznego, społecznego, edukacji i interwencji instytucjonalnej⁴⁴. Pomoc rodzinie problemowej może być również świadczona przez asystenta rodziny, który ma za zadanie kompensować deficyty funkcjonowania rodziny oraz stymulować wieloczynnikowo jej rozwój⁴⁵. Brak tego typu rozwiązań lub/i brak informacji o możliwości

⁴² D. Goleman, *Psychologia społeczna...*, dz. cyt.

⁴³ L. Contreas, V. Molina, M. Cano, *In search of psychosocial...*, dz. cyt.

⁴⁴ M. Czechowska-Bieluga, A. Mazur, *Działania pracownika socjalnego na rzecz rodziny z przemocą*, [w:] A. Lewicka-Zelent (red.), *Przemoc rodzinna. Aspekty psychologiczne, pedagogiczne i prawne*, Diffin, Warszawa 2017.

⁴⁵ A. Kotlarska-Michalska, *Praca socjalna w rodzinie, z rodziną i dla rodziny w perspektywie ról zawodowych pracownika socjalnego i asystenta rodziny*, [w:] A. Żukiewicz (red.), *Asystent ro-*

skorzystania z tego typu pomocy nasila izolację rodziny problemowej. Interwencja służb socjalnych lub porządkowych w sytuacji podejrzenia przemocy jest utrudniona z powodu niechęci otoczenia do ingerowania w wewnętrzne sprawy rodziny, a także oporu członków rodziny do skorzystania z takiej pomocy.

Czynniki ryzyka w makrosystemie

Czynniki ryzyka w makrosystemie zdeterminowane są prawem, ekonomią, polityką i kulturą. W Polsce istnieją akty prawne mające na celu zapobieganie i łagodzenie zjawisk patologicznych w rodzinach. Należy do nich Ustawa o zapobieganiu przemocy w rodzinie⁴⁶, Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”⁴⁷, Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi⁴⁸ oraz Kodeks Karny⁴⁹. Realizacja tych postanowień wymaga jednak współpracy osób zainteresowanych z odpowiednimi służbami, co w praktyce jest najczęstszą przyczyną braku ich zastosowania. Ze strony członków rodziny doświadczających przemocy i innych form patologii społecznych trudności wynikają z niskiej motywacji, braku wiary w możliwość zmiany swojej sytuacji, lęku przed sprawcą przemocy, zależnością od niego oraz negatywnych uczuć towarzyszących ujawnieniu⁵⁰. Najbliższe otoczenie również prezentuje postawę niechęci wobec ingerowania w sprawy rodziny, co skutkuje brakiem zgłaszania tego typu spraw. Problemem jest również opieszałość władz w reagowaniu na sygnały świadczące o patologii życia rodzinnego i zbyt wolne realizowanie właściwych procedur. W efekcie sprawcy, nawet jeśli są zatrzymywani, to albo są zwalniani z powodu wycofania zarzutów lub otrzymują bardzo niskie wyroki, wracając do tego samego otoczenia, w który przebywa ofiara.

Kolejnym problemem nasilającym zjawisko nieprzystosowania społecznego w skali makrospołecznej jest, z jednej strony, statystycznie bogacenie się, a z drugiej strony – postępująca pauperyzacja społeczeństwa. Koncentrowanie uwagi na dobrach materialnych powoduje zaniedbywanie relacji rodzicielskich i małżeńskich. W rodzinach o wysokim poziomie socjoekonomicznym rodzice kładą nacisk na sukces zawodowy i finansowy, przekazując swoje funkcje wychowawcze innym osobom, instytucjom lub mediom. Rodzice o trudnej sytuacji

dziny. Nowy zawód i nowa usługa w systemie wspierania rodzin. Od opieki i pomocy do wsparcia, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011.

⁴⁶ Ustawa o zapobieganiu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 29 lipca 2005, Nr 180, poz. 1493 z zm.).

⁴⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta” (Dz. U. z 2011 r., Nr 209, poz. 1245).

⁴⁸ Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi (Dz. U. z dnia 26 października 1982 r., Nr 35, poz. 230).

⁴⁹ Kodeks Karny (Dz. U. z 2016, poz. 1137).

⁵⁰ M. Czechowska-Bieluga, A. Mazur, *Działania pracownika socjalnego...*, dz. cyt.

finansowej decydują się na emigrację, pozostawiając dzieci pod opieką osób niewłaściwie realizujących funkcję wychowawczą⁵¹. Brak przygotowania zawodowego i brak ofert pracy, a także niechęć lub nieudolność w poszukiwaniu pracy, prowadzą do ubóstwa i nasilają w rodzinie frustracje związane z niedostępnością do dóbr materialnych i co za tym idzie konflikty, którym towarzyszy agresja i przemoc. Bieda, jak wspomniano powyżej, może być także efektem uzależnienia rodziców lub osadzenia jednego z nich w zakładzie karnym. Sytuacja materialna, zarówno bardzo dobra, jak i bardzo zła generuje zaburzenia komunikacji w rodzinie i jej destabilizację.

Kolejnym zjawiskiem obserwowalnym współcześnie na szeroką skalę jest aktywizacja zawodowa kobiet, nie zawsze wynikająca z przymusu ekonomicznego. Kobiety często robią szybkie i błyskotliwe kariery, z powodzeniem konkurując na wielu polach z mężczyznami. W efekcie odwołują w czasie decyzje o posiadaniu potomstwa albo w ogóle rezygnują z macierzyństwa, a jeśli posiadają dzieci, trudno im pogodzić rolę matki i pracownika. Lansowanie pracoholizmu jako zalety prowadzi do zaniedbywania przez kobiety wypełniania zadań rodzicielskich i małżeńskich, co skutkuje wzrostem ryzyka nieprzystosowania społecznego i osobistego dzieci.

W warstwie światopoglądowej i obyczajowej rośnie akceptacja dla zjawisk niekorzystnych dla tradycyjnego modelu rodziny. Liberalizm moralny i laicyzacja poglądów skutkuje coraz większą liczbą rozwodów, związkami o charakterze nieformalnym, tworzeniem rodzin patchworkowych, odwołaniem lub rezygnowaniem z posiadania dzieci, aprobatą dla związków homoseksualnych⁵². Motywem tego typu zmian w społecznym spostrzeganiu rodziny jest przyzwolenie na skrajny indywidualizm zakładający, że każdy człowiek powinien dążyć do sukcesu, zadowolenia i samorealizacji. Odchodzenie od tradycyjnego modelu rodziny wynika również z kryzysu autorytetów (np. Kościoła), braku transmisji tradycji rodzinnych ze strony starszych pokoleń oraz modelowaniu wzorców relacji partnerskich przez media.

Współczesna kultura jest silnie determinowana przez media, które dzięki postępowi technicznemu odgrywają znaczącą rolę w życiu każdego człowieka. Niestety, oprócz wspomnianych wcześniej zagrożeń, media wpływają także niekorzystnie na proces komunikacji społecznej, zdrowie psychiczne i fizyczne użytkowników. Korzystanie z nich, szczególnie przez dzieci, które są niekrytycznymi odbiorcami, powinno się odbywać pod kontrolą świadomych i dojrza-

⁵¹ H. Cudak, *Zaburzenie struktury rodziny jako konsekwencja makrospołecznych uwarunkowań*, „Pedagogika Rodziny” 2012, nr 2(4).

⁵² A. Kwak, *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej*, [w:] I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Oficyna Wydawnicza, Wrocław 2015; A. de Tchórzewski, *Miłość, nadzieja, odpowiedzialność warunkiem więzi w rodzinie*, [w:] A. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.

łych dorosłych. Niestety, w tym zakresie obserwuje się niepokojąco niski poziom kompetencji wychowawczych rodziców.

Podsumowanie

Dokonany przegląd ukazuje złożoność wpływu zmiennych rodzinnych na występowanie nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży. Próby uogólniania i porównywania list czynników napotykać na liczne przeszkody związane z różnymi stanowiskami teoretycznymi i ujęciami metodologicznymi.

Najczęściej badania mikrosystemu rodzinnego bazują na modelu badań ilościowych⁵³, który charakteryzuje zastosowanie testów standaryzowanych na dużych grupach osób badanych. Pojawiają się także próby zastosowania podejścia jakościowego, polegającego na analizie jednostkowych losów ludzkich uwikłanych w określone konteksty środowiskowe oraz badania wykorzystujące metaanalizy⁵⁴, bazujące na przeglądzie dokonanych wcześniej eksploracji. Dobór grup badanych nie zawsze spełnia wymóg randomizacji, kryterium doboru jest zdefiniowane nieprecyzyjnie, ponieważ nieprzystosowanie społeczne obejmuje zachowania ryzykowne, zaburzenia zachowania, demoralizację i przestępczość. Metody badania czynników ryzyka nieprzystosowania społecznego w rodzinie również są różnorodne i obciążone błędami pomiaru.

Czynniki ryzyka w niewystarczającym stopniu wyjaśniają mechanizmy powstawania nieprzystosowania społecznego, także z powodu różnorodności i liczby interdyscyplinarnych teorii. Wpływ czynników na wystąpienie analizowanego problemu jest niejednoznaczny, ponieważ ich oddziaływanie zależy od indywidualnej charakterystyki osoby – jej mocnych i słabych stron, predyspozycji osobowych, określonego ich natężenia, czasu trwania, etapu rozwojowego. Ponadto, czynniki mogą mieć znaczenie interakcyjne, natomiast analizowane niezależnie nie wyjaśniają mechanizmu nieprzystosowania społecznego. Dodatkowo, w każdym przypadku należy uwzględnić działanie czynników chroniących, których znaczenie rośnie przy dużym natężeniu czynników ryzyka, natomiast przy niskim nasileniu czynników ryzyka nie ma znaczenia. Z powyższych powodów wskazana jest duża ostrożność w przypisywaniu przyczyn nieprzystosowania społecznego pojedynczym czynnikom ryzyka, analizowanie ich w sposób interakcyjny, tworzenie indeksów⁵⁵.

⁵³ E. Mulder, E. Brand, R. Bullens, H. Van Marle, *A classification of risk factors in serious juvenile offenders and the relation between patterns of risk factors and recidivism*, „Criminal Behaviour and Mental Health” 2010, nr 20.

⁵⁴ R. Dembo, B.A. Wansley Walters, *Innovative Approaches to Identifying and Responding to Needs of High Risk Youth*, „Substance Use & Misuse” 2003, t. 38(11–13), s. 1713–1738.

⁵⁵ K. Okulicz-Kozaryn, K. Bobrowski, *Czynniki ryzyka...*, dz. cyt., s. 184.

W praktyce resocjalizacyjnej najbardziej pożądanym modelem diagnozy, uwzględniającym powyższe postulaty jest diagnoza psychospołeczna interakcyjna, która uwzględnia szeroki kontekst społeczny funkcjonowania osoby. Konsekwencją takiego podejścia jest większe zaangażowanie środowiska bliższego i dalszego w proces łagodzenia, i usuwania symptomów zaburzenia⁵⁶. Pomimo wszystkich przytoczonych ograniczeń teoretycznych i metodologicznych badań dotyczących czynników ryzyka ich analiza jest bardzo istotna z punktu widzenia profilaktyki i resocjalizacji.

Bibliografia

- Aaron L., Dallaire D.H., *Parental Incarceration and Multiple Risk Experiences: Effects on Family Dynamics and Children Delinquency*, „Journal of Youth Adolescence” 2010, nr 39.
- Abbasi A., Aslinia S.D., *Family violence, Trauma and Social Learning Theory*, „Journal of Professional Counselling, Practice, Theory and Research” 2010, nr 1(22).
- Amatya P.J., Barzman D.H., *The Missing Link between Juvenile Delinquency and Pediatric Posttraumatic Stress Disorder: An Attachment Theory Lens*, „International Scholarly Research Network” 2012, t. 2012, Article ID 134541, 6 pages.
- Bandura A., *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Clark R.D., Shields G., *Family communication and delinquency*, „Adolescence” 1997, t. 32, nr 125.
- Contreas L., Molina V., Cano M., *In search of psychosocial variables linked to the recidivism in young offenders*, „The European Journal of Psychology Applied to Legal Context” 2011, nr 1(3).
- Cudak H., *Zaburzenie struktury rodziny jako konsekwencja makrospołecznych uwarunkowań*, „Pedagogika Rodziny” 2012, nr 2(4).
- Czechowska-Bieluga M., Mazur A., *Działania pracownika socjalnego na rzecz rodziny z przemocą*, [w:] A. Lewicka-Zelent (red.), *Przemoc rodzinna. Aspekty psychologiczne, pedagogiczne i prawne*, Diffin, Warszawa 2017.
- Dembo R., Wansley Walters B.A., *Innovative Approaches to Identifying and Responding to Needs of High Risk Youth*, „Substance Use & Misuse” 2003, t. 38(11–13).
- van Domburgh L., Doreleijers Th., Geluk Ch., Vermeiren R., *Correlates of self-reported offending in children with a first police contact from distinct socio-demographic and ethnic groups*, „Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health” 2011, nr 5(22).
- Elgar F.J., Knight J., Worrall G.J., Sherman G., *Attachment Characteristics and Behavioural Problems in Rural and Urban Juvenile Delinquents*, „Child Psychiatry and Human Development” 2003, t. 36(1).
- Ellerman K., *Communication Leads of adolescent offenders*, „Youth Studies Australia” 1994, t. 13, nr 4.
- Field D., *Osobowość rodzinna*, OW Logos, Warszawa 1996.
- Gaś Z., *Rodzina a uzależnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.

⁵⁶ S. Kowalik, J. Brzeziński, *Diagnoza kliniczna*, [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1998.

- Gierowski J.K., *Czynniki ryzyka i opiniowanie przemocy u adolescentów*, „Farmakoterapia w Psychiatrii i Neurologii” 2005, nr 2.
- Goleman D., *Psychologia społeczna*, Media Rodzina, Poznań 2007.
- Henggeler S.C., McKee E., Bourduin Ch.M., *Is there a Link Between Maternal Neglect and Adolescent Delinquency?*, „Journal of Clinical Psychology” 1998, t. 18, nr 3.
- Hołyst B., *Skala Progностyczna do oceny ryzyka podjęcia zachowań przestępczych – indywidualna predykcja kryminologiczna*, „Probacja” 2013, nr 1.
- Ibade I., Jaureguizar J., Bentler P.M., *Risk Factors for Child-to-Parent Violence*, „Journal of Family Violence” 2013, nr 28.
- Iwaniec D., *Emocjonalne krzywdzenie dzieci*, „Dziecko Krzywdzone” 2012, nr 2(49).
- Jędrzejko M., Janusz M., Walancik M., *Zachowania ryzykowne i uzależnienia. Zjawisko i uzależnienia*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej, Mazowieckie Centrum Profilaktyki Uzależnień, Warszawa – Dąbrowa Górnicza 2013.
- Katz R., *Buliding the Foundation for a Side – by Side Explanatory Model: A General Theory of Crime, The Age – Graded Life Course Theory, and Attachement Theory*. „Western Criminology Review” 1999, por. źródło: <http://www.westerncriminology.org> [dostęp: 19.02.2016].
- Kawula S., *Kształt rodziny współczesnej – szkice familiologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005.
- Kiliszek E., *Czynniki ryzyka sprzyjające niedostosowaniu społecznemu i przestępczości nieletnich*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 2013, nr 21.
- Kodeks Karny (Dz. U. z 2016, poz. 1137).
- Komorowska-Pudło M., *Wychowanie w Rodzinie czy przemoc? Przejawy toksycznej pedagogiki rodzinnej i jej skutki w aspekcie typów rodziny D. Fielda*, „Kwartalnik Naukowy” 2013, nr 4(16).
- Kotlarska-Michalska A., *Praca socjalna w rodzinie, z rodziną i dla rodziny w perspektywie ról zawodowych pracownika socjalnego i asystenta rodziny*, [w:] A. Żukiewicz (red.), *Asystent rodziny. Nowy zawód i nowa usługa w systemie wspierania rodzin. Od opieki i pomocy do wsparcia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2011.
- Kowalik S., Brzeziński J., *Diagnoza kliniczna*, [w:] H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1998.
- Kwak A., *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej*, [w:] I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Oficyna Wydawnicza, Wrocław 2015.
- LeBlanck M., Self-Brown Sh., Shepard D., Kelley M.L., *Buffering the effects of violence: communication and problem solving skills as protective factors for adolescent exposed to violence*, „Journal of Community Psychology” 2011, nr 3(39).
- Mulder E., Brand E., Bullens R., Van Marle H., *A classification of risk factors in serious juvenile offenders and the relation between patterns of risk factors and recidivism*, „Criminal Behaviour and Mental Health” 2010, nr 20.
- Murray J., Farrington D.P., *Parental Imprisonment: Effects on Boys’ antisocial behaviour and delinquency through the life course*, „Journal of Child Psychology and Psychiatry” 2005, nr 46(12).
- Niewiadomska I., Stanisławczyk P., *Narkotyki, Uzależnienia fakty i mity*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2004.

- Nowakowska-Bartłomiejczyk D., Rusinkiewicz J., *Szkolna diagnoza i skuteczne działania na rzecz dzieci doświadczających przemocy w rodzinie*, [w:] A. Lewicka-Zelent (red.), *Przemoc rodzinna. Aspekty psychologiczne, pedagogiczne i prawne*, Diffin, Warszawa 2017.
- Okulicz-Kozaryn K., Bobrowski K., *Czynniki ryzyka, czynniki chroniące i indeksy tych czynników w badaniach nad zachowaniem problemowym*, „Alkoholizm i Narkomania” 2008, nr 2(21).
- Pospiszył K., Żabczyńska E., *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1986 (1981).
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M., *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1996.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2000.
- Radochoński M., *Osobowość antyspołeczna*, Wydawnictwo WSP Rzeszów, Rzeszów 2000.
- Radochoński M., *Wybrane zagadnienia psychopatologii w ujęciu systemowej koncepcji rodziny*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 1998, t. 10.
- Reichert D., Frankel H., *Family environments and problematic adolescents. Toward an empirically based typology*, „Community Alternatives” 1990, nr 2.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”(Dz. U. z 2011 r., Nr 209, poz. 1245).
- Ryś M., *Konflikty w rodzinie*, CMPPP, Warszawa 1998.
- Ryś M., *Systemy rodzinne. Metody badania struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*, CMPPP, Warszawa 2000.
- Shears J., Robinson J., Emde R., *Fathering Relationships and Their associations with Juvenile Delinquency*, „Infant Mental Health Journal” 2002, t. 23(1–2).
- Szymańska J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, CMPPP, Warszawa 2000.
- de Tchórzewski A., *Miłość, nadzieja, odpowiedzialność warunkiem więzi w rodzinie*, [w:] A. Karbowniczek, A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Dziecko, rodzina, wychowanie. Wybrane konteksty*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2015.
- Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2003.
- Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałania alkoholizmowi (Dz. U. z dnia 26 października 1982 r., Nr 35, poz. 230).
- Ustawa o zapobieganiu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 29 lipca 2005, Nr 180, poz. 1493 z zm.).
- Vasta R., Haith M.M., Miller S.A., *Psychologia dziecka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995.
- Wojnarska A., *Efektywna komunikacja w zapobieganiu przemocy*, [w:] E. Borys, J. Frankowiak, L. Wilian-Horla (red.), *Psychopedagogiczne konteksty przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Prace Naukowe Centrum Badań Społecznych UWM”, z. 3: „Konteksty Przemocy”, Olsztyn 2017.
- Wojnarska A., *Kompetencje komunikacyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013.
- Zazzo R., *Przywiązanie – ujęcie interdyscyplinarne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1978.